

ISSN: 2458-7508

ilahiyyat

tetkikleri dergisi

Journal of İlahiyat Researches

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

YIL: 2017 | SAYI: 47
ERZURUM

Kur'an'da İyi Amellerin Düşmesini (Bâtıl Olmasını) İfade Eden Bir Kavram: Habtu'l-A'mâl / İhbâtu'l-A'mâl

Ali YILMAZ*

ÖZ

Kur'an'da, bazı eylemlerin iyi amelleri düşüreceği (iptal edeceği) bildirilir. Bu eylemler ayetlerde 'Habtu'l- a'mâl/ İhbâtu'l- ama'l' formatıyla ele alınır. Bu ayetlerde vurgu yapılan ortak temel nokta, salih amellerin (iyi eylemlerin) kötü eylemler ile düşürülmesi hadisesidir. İşte bu makalede, konu ile ilgili şu sorulara cevap aranacaktır: İyi ameller ve kötü ameller nelerdir? Onların düşme (bâtıl olma) keyfiyeti nedir? Hangi eylemler iyi amelleri düşürür? Bu ameller dünyada mı ahirette mi düşer?

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Hadis, Kötü Eylemler, İyi Eylemler, Bâtıl olmak.

ABSTRACT

A Conception in Quran Expressing the Nullification (Becoming Bâtıl) of Good Deeds: Habtu'l-A'mâl / İhbâtu'l-A'mâl

It is declared in Quran that some actions nullify (cancel out) good deeds. These actions are dealt through 'Habtu'l-a'mâl / İhbâtu'l-a'mâl' format in Quran verses. The common basic point emphasized in these verses is the case that good deeds are removed with bad deeds. In this article, the answers to the following questions will be sought: What are good deeds and bad deeds? What's the character of their nullification? Which actions nullify good deeds? Are these deeds nullified in this life or in the afterlife?

Keywords: Quran, Hadith, Bad Deeds,, Good Deeds, Becoming Bâtıl.

* Yrd. Doç. Dr., İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü (aliyyil@atauni.edu.tr).

Giriş

Kur'ân muhataplarına kendine özgü bir anlatım biçimiyle hitap eder. Muhtevaya, mevzuya, amaca ve muhataba göre farklı anlatım üsluplarını kullanır ve mesajını bu üslup üzere sunar.¹ Akâid esasları, teşriî konular, kıssalar, emirler ve nehiyeler değişik üsluplarla veciz bir şekilde ele alınır.² Bu ifade tarzlarında bazen o, hatırlatma (tezkîr), övme (tebcîl), kınama (tevbih), azarlama (takrî, tebkît), korkutma (tahvîf, tehvîl), serzeniş (i'tâb) gibi belağat özelliklerini kullanır ve muhatabı etki altına almayı hedefler.³ Bu anlatım tarzlarından biri de tehdit (vaîd, tahzîr) dir. Ele aldığımız 'habtu'l-â'mâl / ihbâtu'l-â'mâl' konusu da bu bağlamda değerlendirilir.⁴

Kur'ân, ferdi sorumluluk bağlamında tezahür eden eylemlerin iyi olan tarafına salih amel,⁵ hasene,⁶ hayr⁷ gibi ifadeleri kullanırken bu eylemleri korumayı önemle vurgular ve bu güzel / iyi amellerin bazı çirkin, kötü eylemlerle de boşa çıkacağı/düşeceği ikazında bulunur ve bunu 'habtu'l-â'mâl / İhbâtu'l-â'mâl' ifadeleriyle beyan eder.

Allah'ın amelleri iptal etmesi meselesi Kur'ân'da ve hadislerde zikredilen bir olgu olup bunun keyfiyeti kelimciler arasında genişçe tartışılmış, bu konuda çeşitli deliller öne sürülmüştür. Tefsir literatüründe bu konudaki ayetlerin, hadis kaynaklarında ise hadis-i şeriflerin yorumları genelde kısa açıklamalarla vakıayı beyan tespitinde olup, detay bilgi veren bazı müfessirler ve muhaddisler ise konuyu Kelam ekolünde ele alınan bazı problemlerle kısmen değerlendirilerek neticeye bağlamıştır. Az öncede belirttiğimiz gibi konu, asıl yerini Kelam ilminde bulmuştur. Büyük günah meselesi, va'd- vaîd problemi, sevab- ıkab konusu gibi çeşitli alanlarla harmanlanarak ele alınan bu konu, bazen aklî, bazen nakli delillerle temellendirilerek sunulmuştur. Ancak konuyla ilgili tartışmalar genelde “yeri gelmişken” kabilinden ortaya konulan görüşler şeklinde seyretmiş, amellerin iptali meselesi bir bütüncül bakış açısıyla ele alınıp değerlendirilmemiştir. Bu nedenle konunun bütün yönleriyle sunulması ve kullanılan delillerin ele alınıp değerlendirilmesi suretiyle amellerin iptali meselesinin çerçevesini belirlemeye gerek vardır.

Bu çalışmada kavramın mahiyeti ele alındıktan sonra bu olguya delil olarak gösterilen ayet ve hadislerdeki boyutları tespit edilip, kelimcilerin konuyla ilgili yaklaşımları, kullandıkları deliller irdelenerek mesele bütün boyutları ile ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1 Bkz. Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, tsz. II/382; Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhîlu'l-İrfân*, Beyrut, 1988. II/325-353, Süyutî, Celaleddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, 2006, III/162 vd.

2 Bkz. Zerkânî, *a.g.e.*, II/325 vd.

3 Bkz. Kurtubî, Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebibekr, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1989, I/960; er-Rafîî, Mustafâ Sadık, *İcâzu'l-Kur'ân*, Beyrut, 1973, s. 188-208.

4 Bkz. Şevkanî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, (Tah: Abdurrahman Amîre) 1994, I/385.

5 Bkz. Muhammed Fuad Abdalbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*, Beyrut, 2005, s. 695 vd.

6 En'am 160; 27. Neml, 89; 28. Kasas, 84.

7 2. Bakara, 197; 3. Al-i İmran, 30; 4. Nisa; 127; 73. Müzzemmil, 20; 99. Zilzal, 7.

1. Kavramsal Alan

Bir insanın yaptığı eylem, sergilediği davranış karşısında ahirette hiçbir mükafat alamayacak olması Kur'ân'da çeşitli ayetlerde farklı lafızlarla dile getirilmiştir. Bunlar arasında “habt” ve “İhbât” lafızları, hem Kur'ân'da bu olguyu ifade etmede en çok kullanılan lafız olması, hem de diğer bütün lafızların anlamını da kapsayan bir şümüle sahip olması nedeniyle kelamcılar tarafından söz konusu olguyu ifade etmede anahtar terim olarak tercih edilmiştir. Ayrıca, nüanslar bulunmakla birlikte ‘butlân/ibtâl’ ve ‘dalâlet/idlâl’ kavramlarının bazı türevleri de bu anlamda kullanıldığından konu bu üç kavram çerçevesinde değerlendirilecektir.

Habt, temelde ‘bir bineğin, karnı şişip çatlayacak kadar çok yemesi’ anlamına gelir.⁸ Bir illete yakalanan kişi için de bu ifade kullanılır.⁹ İstilahta ise ‘habt’ kavramı, ‘habtu’l-a’mâl’ terkihiyle, ‘iyi bir amelin bazı vesilelerle değerini kaybetmesi, onun boşa gitmesi’ (butlân)¹⁰ anlamında kullanılmaktadır.¹¹ Bu boşa gitme, ifsad edici şeyin kendisine arız olması sebebiyle bir şeyin bozulmasına benzer.¹² Bu yüzden bazı müfessirler buna ‘fesat olmak’ anlamını da yüklemiştir.¹³ Bu kavramı ‘telife / helak olmak, yok olmak’ manasına hamleden müfessirler de vardır.¹⁴ Rûbâî olarak da ‘ihbâtu’l-a’mâl’ formatıyla ‘hasenenin/iyi bir amelin bazı seyyie/kötülük ile boşa çıkarılması, bâtıl kılınması’ anlamına gelmektedir.¹⁵

‘Boşa gitmek, hükümsüz olmak, zayı olmak’ anlamındaki ‘bütül / butlân’¹⁶ kavramı ile bu kökten gelen ve ‘başkası onu bâtıl duruma getirdi, bâtıl olduğunu ortaya çıkardı’ manasına gelen ‘İbtal’ kavramı da, türevleriyle habt/ihbât manasında Kur'ân'da kullanılmaktadır. ‘ibtâlu’l-a’mâl’ terkihiyle ise, ‘iyi amellerinin boşa çıkması, düşmesi, yok sayılması, iptal edilmesi’ anlamında kullanılmaktadır.¹⁷

Müfessir Âlûsî, ‘habt’ mücâzâtın, yani iyi amelin sevâbının yok olması (ademu mucâzât), ‘butlân’ iyi amelin faydasının ortadan kalkması (ademu’n-nef’i) anlamında kullanılır’ diyerek her iki kavram arasındaki nüansa dikkat çeker.¹⁸

8 İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed b. Mukram, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut, 1990, VII/270. Bir hadis-i şerifte, ‘Baharda yetişen bazı bitkilerinden çok yemek suretiyle hayvanın çatlayacak seviyeye gelip şişmesi’ anlamında ‘habt’ ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Buhari, *a.g.e.*, Cihad, 37.

9 Isfehâni, Rağib, *el-Müfredât fi Ğaribi’l-Kur’ân*, Mısır, 1961, s. 106.

10 Ahmed.b.Faris b.Zekeriyya, *Mekâyisu’l-Luğa*, Mısır, 1970, I/129-130.

11 Ayni, Bedreddin, *Umdetu’l-Kâri Şerhu Sahihi’l-Buhârî*, Mısır, 1972, I/314; Hasan Muhammed Mekki el-Amilî, *el-İlahiyyat*, Beyrut, tsz, III/861.

12 Râzî, Fahreddin b. Ömer, *et-Tefsîru’l-Kebîr*, Beyrut, 1981, VI/40.

13 Bkz. Alûsî, Şihabuddin, *Ruhu’l-Meânî*, Beyrut, 1999, II/110; Mâverdi, Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, Beyrut, 2007, I/275; Şevkanî, *a.g.e.*, I/385

14 Bkz. İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdülhak b. Galib, *el-Muharraru’l-Vecîz*, (Tah: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed) Beyrut, 2001.

15 Ebu’l-Bekâ, Eyyub b. Musa, *el-Külliyât*, Beyrut, 2012, s. 47; İbn Manzûr, *a.g.e.*, VII/272.

16 Ahmed b. Faris b.Zekeriyya, *Mekâyisu’l-Luğa*, Mısır, 1970, I/258.

17 Krş. Isfehâni, *a.g.e.*, s. 51.

18 Alûsî, *a.g.e.*, XII/24.

Doğru yoldan sapmak, ayrılmak, zayi olmak anlamındaki ‘dalâlet’ kavramı¹⁹ ve aynı kökten olan ‘İdlâl’ kavramı da türevleriyle habt/ihbât manasında kullanılmıştır.²⁰ ‘İdlalu’l-â’mâl’ formatıyla bu da yine, ‘iyi amellerin iptal edilmesi,²¹ zayi edilmesi’ manasına gelmektedir.²²

Kur’ânda, sülâsî kalıp olan ‘habt’ ile rübaî kalıp olan ‘ihbât’ kavramlarının değişik kipleri, ‘amellerin düşmesi / boşa çıkması’ anlamında on altı ayette geçmektedir.²³ Aynı şekilde sülâsî ‘butlân’ ve rübaî ‘İbtâl’ kiplerinin türevleri bu manada üç ayette zikredilir.²⁴ ‘Dalâlet’ kavramı ile ‘İdlâl’ kavramının türevleri ise dört ayette geçmektedir.²⁵

İyi amellerin düşeceği/düşürüleceği bildirilen bu ayetlerde bazen, *bütün iyi amellerin boşa gideceğine*²⁶, bazen de *bir amelin düşeceğine*²⁷ dikkat çekilip *iyi amellerin hem dünyâda hem de ahirette boşa çıkacağına*²⁸ vurgu yapılırken, bu iyi amelleri düşüren eylemlerin şu nitelikte olduğu zikredilir:

Allah’a ortak koşmak, Allah’ın yolundan alıkoymak, Allâh’ın âyetlerini inkâr etmek, yalanlamak, inanılması gereken şeyleri inkâr etmek, mürted olup (İslam dininden dönüp) kâfir olarak ölmek, Allah’a kavuşmayı (ahireti) inkâr etmek, Allah’ın ve Rasulü’nün emirlerine itâat etmemek, Allah’ın indirdiğini ve O’nun hoşnut olduğu şeyleri beğenmemek, Allah yolundan alıkoymak, Hz. Peygamber’e karşı saygısızca davranmak, kendilerine hidayet yolu belli olduktan sonra Hz. Peygamber’e karşı gelmek, peygamberleri öldürmek, insanlar arasında adâleti emredenleri öldürmek, Allah’ın mescitlerini imar etmekten kaçınmak ve engellemek, yalnız dünya hayatını ve onun zinetini istemek, dünya hayatına ve zevkine dalmak, cimri olmak, mal ve mülke düşkün olmak, başkasına iyilik yaparken başa kakmak ve gönül kırmak.

Yine bu ayetlerde, iki gurup mükellefin muhatap alındığı görülmektedir.

a. İnkâr edenler

Bu gurupta kafirler, müşrikler ve münafıklar yer alır. Bu bağlamda, yukarıda meallerini verdiğimiz ayetlerden on yedi tanesi, müşrik/kâfir/münafıklar’ı muhatap

19 İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI/392.

20 Bkz. Âlûsî, *a.g.e.*, XXVI/37.

21 İbn Manzûr, *a.g.e.*, XI/393.

22 Bkz. Ebu’l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 484; Razi, *a.g.e.*, XXVIII/37.

23 Bkz: 2. Bakara, 217; 3. Âl-i İmrân, 22; 5. Mâide, 5, 53; 6. En’am, 88; 7. Araf, 147; 9. Tevbe, 17; 11. Hud, 16; 18. Kehf, 105; 39. Zümer, 65; 46. Ahzab, 19. 47. Muhammed, 9, 26, 28, 32; 49. Hucûrat, 2.

24 Bkz: 2. Bakara, 264. 47. Muhammed, 33; 11. Hud, 16.

25 Bkz: 47. Muhammed, 1, 4, 8; 18. Kehf, 104. Kur’ânda ‘iyi amellerin düşmesi’ konusu, ‘habt/ihbât’, ‘butlân/ibtâl’ ve ‘dalâlet/İdlâl’ kavramlarının dışında da bazı ayetlerde ele alınmaktadır. Mesela, gereği gibi yapılmayan bir ibadetin (namazın) kabul edilmediğini bildiren şu ayet buna örnek gösterilebilir: ‘Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi’. (19. Meryem, 59). Ayrıca bkz. 107. Maûn, 4-6; 4. Nisa, 38-39.

26 Bkz: 2. Bakara, 217; 3. Âl-i İmrân, 22.

27 Bkz: 2. Bakara, 264.

28 Bkz: 6. En’am, 88; 7. Araf, 147.

alarak onların iyi amellerini düşüren kötü eylemleri şu şekilde sıralamaktadır: İnkâr etmek,²⁹ Allah yolundan alıkoymak,³⁰ şirk koşmak,³¹ Allah'ın ayetlerini³² ve ahireti yalanlamak,³³ nifak,³⁴ dünya hayatını tercih etmek,³⁵ Allah'ın rızasını gözetmemek.³⁶

Alimlere göre, yapılan iyilikler müminin kötü amellerini nasıl düşürüyor ise (tekfir), kafirlerin küfrü de iyiliklerini düşürür (ihbât),³⁷ o kişi üzerinde kötülükler sabit kalır,³⁸ böylece yapmış oldukları (tasadduk, sıla-i rahim v.b) hayrın karşılığını ahirette göremezler.³⁹

b. Müminler

Bu gurupta da bütün peygamberler, Hz. Peygamber, sahabe ve diğer müminler yer alır. Kur'ân-ı Kerim'de bu bağlamda zikredilen, 'habt/ihbât' kavramının türevleriyle dört ayet, 'ibtâl' kavramının türevleriyle iki ayet, İdlal kavramının türevleriyle bir ayet olmak üzere toplam yedi ayet bulunmakta, bir tanesi bütün peygamberlere, biri Hz. Peygambere, biri Sahabeye olmak üzere beş ayet de müminlere yönelik sunulmaktadır.

Peygamberlerle ilgili ayet-i kerimede şöyle bildirilir: *'Eğer onlar da (peygamberler de) Allah'a ortak koşsalardı, bütün yaptıkları boşa gitmişti.'*⁴⁰

Hz. Peygamber'e yönelik olarak şöyle buyrulur: *'Andolsun ki, Sana ve Senden önceki peygamberlere şöyle vahyedildi: 'Eğer Allah'a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.'*⁴¹

Her ne kadar bu ayetlerden biri Hz. Peygambere, diğeri de Peygamberlere ikaz mahiyetinde zikredilmişse de bu hitap onların şahsında ümmete yöneliktir.⁴² Zira peygamberlerin şirke düşmesi muhaldir.⁴³ Peygamberlerin böyle bir hitaba muhatap olması onların bunu (şirki) yapacağı anlamına gelmez,⁴⁴ Lakin bu ifade de, şirke

29 3. Al-i İmran, 22; 5. Maide, 5; 33. Ahzab, 19; 47. Muhammed, 32.

30 47. Muhammed, 1.

31 6. En'am, 88; 9. Tevbe, 17.

32 47. Muhammed, 9.

33 7. A'raf, 147; 18. Kehf, 105.

34 5. Maide, 53; 9. Tevbe, 69.

35 11. Hud, 16.

36 47. Muhammed, 28.

37 Râzî, a.g.e., XXIV/112; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tah: Mustafa es-Seyyid Muhammed ve arkadaşları) Mısır, 2000, XIII/81.

38 Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahrü'l-Muhît*, Tah: Heyet, Beyrut, 1993, VI/472.

39 İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut, 1404, VII/396; İbn Kesîr, a.g.e., 13/81.

40 6. En'am, 88.

41 39. Zümer, 65.

42 Ebu Hayyan, a.g.e., II/160.

43 Matürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Tahk: Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu, İstanbul, 2005, V/135.

44 Râzî, a.g.e., XXVII/14.

düşme durumunda, asil ve şerefli olanlar ile alçak olanlar arasında hiçbir farkın olmadığına dikkat çekme vardır.⁴⁵ Bu ayetlerde ‘şart’ ifadelerinin kullanılması onların şirke düşme ihtimallerinin olmayacağını beyan eder.⁴⁶

Bu iki ayet-i kerime de şirk koşulması durumunda boşa çıkacağı bildirilen amellerin, bütün salih ameller olduğu söylenir.⁴⁷ Bu aynen yukarıda mealini verdiğimiz, Bakara, 217. ayette müminlere yönelik zikredilen bildirim gibidir. Yani, sonradan meydana gelen mürtedliğin cezası, ondan önce bulunan imanın ve hasenenin/iyi amellerin⁴⁸ tümünü silip götürmesidir.⁴⁹

Sahabeye (ve onların şahsında ümmetine) yönelik olarak zikredilen ayet de şöyledir: *‘Ey iman edenler, seslerinizi, Peygamber’in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber’e yüksek sesle bağırmayın, yoksa siz farkına varmadan amelleriniz boşa gider’*⁵⁰

Ayetle ilgili şu yorumlar yapılmıştır: ‘Ayette ‘amellerin boşa çıkması’ ifadesi, ‘Eğer Resulullah’ın yanında sesinizi yükseltir ve öne geçerseniz, bu kötü şeyler sizde alışkanlık haline gelir, sizi karşı tarafı küçük görme ahlakına sürükler ve sizi bir yalnızlığa, amellerinizi boşa çıkaracak duruma sevk eder’ manasına gelmektedir.⁵¹ Bu tür davranışların amelleri boşa çıkarma gerekçesi olarak, insanın hissedemeyeceği bir biçimde yavaş yavaş irtidada kayma ihtimali gösterilir. Razi’ye göre, ayetin son kısmı olan ‘farkına varmadan’ ibaresi buna işaret eder.⁵² İmam Mâtürîdî’nin bu konudaki yorumu daha nettir. Tefsirinde şöyle der: ‘Bu tür davranışlarla Hz.Peygamberi hafife almak küfürdür ve bu küfür de önceki bütün tâati düşürür.’⁵³ Bu sebeple Allah Teala müminlere, Hz. Peygambere saygı duymalarını, ona değer vermelerini, iyi davranmalarını ve peygamberi, hem kendilerine hem de bütün mahlukata karşı üstün tutmalarını emretmiştir ki onların iyi amelleri böylece boşa gitmiş olmasın.⁵⁴

Diğer müminleri muhatap alan ayetler de şöyledir: *‘Ey iman edenler! Allah’a itâat edin, Peygamber’e itâat edin. Amellerinizi boşa çıkarmayın.’*⁵⁵

*‘Ey iman edenler! sadakalarınızı başa kakmak, gönül kırmakla boşa çıkarmayın’*⁵⁶

*‘Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerin bütün yapıp ettikleri dünyada da, ahirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliklerdir, orada sürekli kalacaklardır.’*⁵⁷

45 Matürîdî, *Tevîlâtü’l-Kur’ân*, V/135.

46 İbn Kesir, *a.g.e.*, VI/109.

47 Sabûnî, Muhammed Ali, *Safvetü’t-Tefâsir*, Kahire, tsz. III/84.

48 Ebu’s-Suud, Muhammed el-İmadî, *İrşadü’l-Akli’s-Selîm*, (Tah:A.Ahmed Ata) Riyad, 1997, I/339.

49 Razi, *a.g.e.*, VI/40.

50 49. Hucurat, 2.

51 Razi, *a.g.e.*, XXVIII/114.

52 Razi, *a.g.e.*, XXVIII/114.

53 Matürîdî, *Tevîlâtü’l-Kur’ân*, XIV/59.

54 Razi, *a.g.e.*, XXVIII/114.

55 47. Muhammed, 33.

56 2. Bakara, 264.

57 2. Bakara, 217.

Bu üç ayetin siyakına göre amellerin düşmesi, birinde Allah'a ve Resulüne itaatsizliğe, birinde minnet ve eziyetle yapılan amellere, diğesinde ise irtidât'a bağlanmıştır. Müfessirler, minnet ve eziyetle yapılan her iyi amelin kesinlikle bâtil olacağını kabul ederler. Zira onlara göre amel, işlendiği anda zayi edilmiştir. Bu önceki iyi amellere tesir etmez. Böyle bir amelin kabulü gerçekleşmeyeceğinden onun sevabı da ortaya çıkmaz, böylece o amel düşmüş olur.⁵⁸ Allah'ın rızası gözetilmeden yapılan iyilikler de böyle değerlendirilmiştir.⁵⁹ İrtidat'la ilgili ayet gereğince de, bir müminin mürted olması, şirke düşmesi halinde önceden işlediği iyi amellerin, küfrü sebebiyle tamamen düşeceği, tümünün iptal edileceği hususunda ulemanın ittifak ettiği görülmektedir.⁶⁰ Allah'a ve Resulüne itaati emreden ayet mucibince de, her ikisine karşı nifak, isyan ve küfür ile yapılan itaatsizliğin iyi amelleri bâtil edeceği benimsenmiştir. Dolayısıyla müminlere hitab eden bu ayetlerin hepsinde onların küfre ve isyana düşmemesi hususunda uyarılar yapıldığı, bu uyarılar göz önüne alınmadığı taktirde bütün amellerin düşeceği müfessirlerce kabul edilmiştir.⁶¹

İmam Mâtürîdî, 'müminlerin haseneleri ya riya ve gösteriş ile, ya irtidât ve küfür ile ya da Allah'a ve Rasulüne karşı minnet ile bâtil olur.'⁶² diyerek onlar hakkında İhbât'ın ancak bu üç şekilde gerçekleşeceğini ve bu ayetlerin de bunlara işaret ettiğini vurgulamaktadır. Amellerin riya ile düşmesi, o amelin kabul edilmeden bâtil olması, 'irtidât, ve minnet ile düşmesi' ise küfre girilmesi sebebiyle önceki bütün hasenelerin tamamen yok olması anlamındadır.

Görüldüğü gibi bu (peygamberlere yönelik) ayetlerin bir kısmında, açıkça küfür ve şirke düşülmesi durumunda 'ihbât'ın vuku bulacağı zikredilmiş, yine bu 'ihbât', sahabe ve müminlere yönelik diğer ayetlerde de 'küfür ve şirke düşülmesi halinde' kaydına bağlanmıştır. Ehl-i sünnetin benimsediği görüş budur. Onlara göre bu ayetlerde zikri geçen İhbât, iman dairesinde bulunduğu müddetçe mümini bağlamaz, kafir, müşrik ve münafıklar bu tehdidin kapsamına girer. Bundan dolayı ehl-i sünnet, müminde masiyetin tâati düşürmeyeceği prensibini benimsemiştir.⁶³ İlerde de göreceğimiz gibi, bu ayetlerden hareketle Mutezile ve Hariciler müminde de masiyetlerin tâatleri düşüreceğini savunmuşlar ve bunu kendi mezheplerinde bir prensip olarak kabul etmişlerdir. Halbuki, bu ayetlerde müminlere yapılan uyarı, küfre ve şirke

58 Bkz. Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, II/177.

59 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, XXVIII/37; Aynî, *a.g.e.*, I/314.

60 Bkz. Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf*, (Tah: Adil Ahmed Ali Muhammed) Riyad, 1998, I/155; Râzî, *a.g.e.*, VI/39; Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II/ 159-160; Hazin, Alaüddin Ali b. Muhammed, *Lübâbu't-Tevîl fi Meâni't-Tenzîl*, Mısır, 1306, I/155. Şevkanî, *a.g.e.*, I/385; Neseî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*, Beyrut, 1998, I/181.

61 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, XXVIII/72; Ebu Hayyan, *a.g.e.*, VIII/ 84; Neseî, *a.g.e.*, III/330; Ebu's-Suud, *a.g.e.*, V/151; Alûsî, XVI/79.

62 Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, XIII/413.

63 Mâtürîdî, *Tevîlâtü'l-Kur'ân*, XIV/59; İcî, Adudiddîn, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, tsz, III/237.

vesile olabilecek davranışlar hususunda hassasiyet gösterilmesi ve bu davranışlardan uzak durularak amelleri düşürülen sınıfa (kafir, müşrik, münafık, mürâî) dahil olunmamasıdır.

Bu konuda bir ayet özellikle dikkat çeker. Müminlerle ilgili zikredilen ihbât ile ilgili bütün ayetler ikaz (uyanık olma) ve inzar (korkutma) içerirken bir ayet tebşir (müjdeleme) konumunda zikredilmiştir. Muhammed suresinin 4. ayetinde, yapılan salih amelin/hasenenin büyüklüğüne dikkat çekilerek bu amelin Allah indinde çok değerli olduğu ve bunun karşılığı olarak da o kişinin iyi amellerinin boşa çıkarılmayacağı garantisinin verileceği vurgulanır. Ayet mealen şöyledir:

'Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların amellerini asla boşa çıkarmayacaktır.

Âlûsî der ki: 'Bu ayet ile Allah, bu kulların iyi amellerini zayi etmeyeceğini, bu kişilere o amellerinin sevâbını mutlaka ulaştıracağını bildirerek bu kulları her türlü tehlikeden, özellikle amellerin düşme tehlikesinden koruyacağını vadetmektedir.'⁶⁴

1.1. Habtu'l-A'mâl / İhbâtü'l-A'mâl'in Keyfiyeti

Bazı ulema, amellerin düşme keyfiyetini üç başlık altında tasnif etmiştir:

a) Ameller dünyevî iyi amellerden olur, ancak kıyamette ondan hiçbir fayda göremez.

b) Ameller uhrevî iyi amellerden olur, ancak Allah'ın rızası gözetilmediği için bu ameller de düşer.

c) Ameller salih amellerden olur, karşılığında o amellerden daha fazla seyyiat bulunur, böylece kötü ameller iyi amellere baskın çıkar. Ahirette mizanın hafif gelmesini bildiren ayetler işte bu tür amellere dikkat çeker.⁶⁵

Alimler, yukarıdaki ayetlerde zikri geçen 'ihbât ve ibtâl'in hakiki manaya mı, mecazi manaya mı hamledileceği hususunda da tartışmışlardır. Yani, amelin bizzat kendisi mi, yoksa mükafatı/sevâbı mı düşer? meselesi gündeme gelmiştir.

Buhârî şarihi Aynî de derki: Amellerin düşmesi, o amelin sevâbının düşmesi anlamındadır. Bu ayetlerde zikredilen '*habita ameluh*', terkihi '*habita sevâbu amelihî*' takdirindedir.⁶⁶ Bazı hadis-i şeriflerde amellerin ecrinin düşüleceğinin/düşürüleceğinin açıkça ifade edilmesi de (*batala ecruhu/ebtale ecrehu*)⁶⁷ bu kanaati destekler.

64 Bkz. Alûsî, *a.g.e.*, XVI/ 43.

65 İsfehâni, *a.g.e.*, 106: Firûzâbâdi, Mecdudî Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevî't-Temyiz fî Letâifî'l-Kitabî'l-Azîz*, Tahk: Muhammed Ali en-Neccar, Beyrut, tsz. II/424.

66 Aynî, *a.g.e.*, I/314.

67 Bkz Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillâh, *Müsned*, Kahire, 1400, IV/180; Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, Mısır, 1979, Libas, 25.

Râzî der ki: Amellerin boşa çıkarılmasından maksat, bizzat o amellerin boşa çıkması değildir. Çünkü amel, ortaya çıkıp sonra kaybolan bir şey değildir. Yok olan şeyi tekrar yok etmek muhaldir. Amelleri düşüren eylemlerden birinin yapılması, ondan önce bulunan iyi amellerin mükafatını –müvazenet (iyi amelle kötü amelin denkleştirilmesi) olsun veya olmasın- silip götürmesidir. Dolayısıyla burada etkilenen, amelin mükafatı (sevâbı)dır. Bu yorum ayetin mecazi manaya hamledilmesi durumundadır.

Bu manada bir 'habt / ihbât'ı kabul etmeyenler ise, Allah'ın kitabındaki 'ihbât'tan (amelleri boşa çıkarmadan) muradın şu şekilde olduğunu söylemişlerdir: İyi amelleri düşüren bir (kötü) eylemi yapan kimse, amellerini boşa çıkaran bir iş yapmış olur. Çünkü böyle birisinin, boşa çıkan amellerinin yerine mükafatı yeniden hak edeceği bir amel yapması mümkündür. Bu şahıs yeni bir iyi amel yapmadığı zaman boşa çıkan (iyi) amellerinin yerine, istifade edemeyeceği, aksine ondan dolayı zarar göreceği kötü ameller işlediğinde 'o kimse amelini ihbât etti / boşa çıkardı' denilir, yani, 'faydası olmayan aksine zararı bulunan bâtıl bir amel yaptı' demektir. Dolayısıyla burada etkilenen de amelin bizzat kendisidir. Ayetin hakiki manaya da, mecazi manaya da hamledilmesinden bu anlaşılır. Dolayısıyla bu, sonradan meydana gelen (kötü) filin eserinin, önceki (iyi) filin eserini silip yok etmesinin imkansız olduğu anlamına gelir.⁶⁸

Râzî gibi müfessirlerin çoğu ve muhaddisler bu iki görüşten, birincisinin yani, ayetlerin hakiki manadan ziyade mecazi manaya hamledilmesinin daha isabetli olacağını belirtmektedirler.⁶⁹ Dolayısıyla cumhur ulemanın, amellerin düşmesi/düşürülmesi keyfiyetinin, onun ecrinin / sevabının / mükafatının düşürülmesinde tezahür edeceği kanaatinde olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁰ Onlara göre, nasıl ki 'tekfir' den murat tâat ile geçmiş günahların örtülmesi/düşmesi ise, ihbât'dan murat da masiyetle salih amelin sevâbının düşmesidir.⁷¹

Diğer bir mesele, amellerin nerede, nasıl düşeceği'dir. Bazı ayeti kerimelerde, amellerin hem dünyada hem de ahirette boşa çıkarılacağı açıkça bildirilmektedir.⁷² Bu guruptaki ayetlerde muhatap kafirler ve müşriklerdir. İnkâr,⁷³ şirk,⁷⁴ yalnız dünya hayatını tercih edip ona bağlanmak,⁷⁵ hem dünya hem de ahirette iyi amelleri etkisiz bırakan olumsuz eylemlerden bazıları olarak sunulduğu gibi bunların karşılığının ebedi cehennem olduğu tehdidi de yer almaktadır. Müfessir Alûsî'ye göre bu guruptaki

68 Râzî, *a.g.e.*, VI/40.

69 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, VI/40, VII/53; Aynî, *a.g.e.*, I/314.

70 Bkz. Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. *Cerîr, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Tah: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki) Mısır, 2001, III/666, IX/387; Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II/159; Hâzin, *a.g.e.*, I/155.

71 Hasan Muhammed Mekki el-Amilî, *a.g.e.*, III/861.

72 Bkz. 2. Bakara, 217; 3. Al-i İmran, 21, 22; 9. Tevbe 69.

73 5. Maide, 5.

74 6. En'am, 88.

75 11. Hud, 15-16.

kişilerin bütün iyi amelleri (dünyada hiç işlenmemiş) yok hükmündedir.⁷⁶ Müslümanlar bu kategoriye girmez. Müminler açısından iyi amelin dünyada da ahirette de boşa çıkmayacağını kabul eden ulemeden bir kısmı, müminler açısından dünyada bir İhbâtın kabul edilmesi durumunda bile, bunun farklı durumlarda tezahür edeceği şeklinde yorumlarlar. Bu da, kişinin bir takım rezil şeyleri yaparak bazı iyi amelleri yerine getirmeye muvaffak olamaması, böylece onun sevâbından mahrum kalması veya toplum nezdinde onun yalnızlığa sürükleneceği gibi bir durumla karşı karşıya kalması anlamındadır. İşte bu, bir nevi ihbâtın dünyada mümin için bu şekilde bir tezahürüdür.⁷⁷

Kafir ve müşriklerin amellerinin dünyada boşa çıkarılması, onların bir takım dünyevi faydalardan istifade edememesi,⁷⁸ hatta dünyevi bir takım sıkıntılara düşmesi şeklinde izah edilmiştir.⁷⁹ Özellikle bunların toplumda saygınlığını yitirmesi,⁸⁰ o kişilerin övgü yerine kınanma gibi olumsuz durumlarla karşı karşıya kalması, ihbâtın dünyada onlara yansıyan bir yönü olarak kabul edilir.⁸¹ Benzeri bir durum mürted için de söz konusudur. İrtidat eden bir kişiyle dostluk bağlarının zayıflatılması, toplum nezdinde örnekliliğini yitirmesi, maddi ve manevi desteğin onlardan kesilmesi,⁸² mümüne olan hanımıyla evliliklerinin sona ermesi ve müslüman akrabalarından birinin mirasından mahrum olması gibi tutum ve davranışlar, bu vesileyle ona yansıyan olaylardan bir kısmıdır. Zira bu yansımalar, o kişinin bu dünyada yaptığı iyi amellerin karşılığının olumsuz yönde kendisine dönmesi demektir, böylece o iyi amellerinin karşılığı bu şekilde düşmüş olur.⁸³

Amellerin ahirette boşa çıkarılması ise, yapılan iyi amellerin tamamen yok hükmünde olması demektir. Bu da, onların, önceden yaptıkları iyi ameller sebebiyle hak ettikleri ecre orada ulaşamadıklarını, yani o amellerin sevabının orada düştüğünü müşahade etmeleridir.⁸⁴

Burada söz konusu olan diğer bir husus ise, hangi iyi amellerin ne zaman düşeceği meselesidir. Konu ile ilgili ayetlere bakıldığında, daha öncede belirttiğimiz gibi bazı iyi amellerin, işlendiği anda olumsuz bir davranış sebebiyle hemen, bazen de iyi bir amelin, daha sonra işlenen kötü bir eylem sebebiyle sonradan düşeceği vurgulanır. İyi amellerin hemen düşmesi, olumsuz etken amillerle işlendiği anda bâtil hale gelmesidir. Allah'ın rızasını gözetmemek, gösteriş için bir iyilik yapmak gibi kötü eylemler bu guruba girer. Konu ile ilgili şu ayetler bu tür eylemlere dikkat çeker: 'Sa-

76 Alûsî, *a.g.e.*, II/110.

77 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, XXVIII/114.

78 Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (Tahk: Muhammed Abdurrahman) Beyrut, 1998, *a.g.e.*, I/137; Nesefî, *a.g.e.*, I/181.

79 Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsiri'l-Kurân*, Kum, 1430, I/168.

80 Bkz. Alûsî, *a.g.e.*, II/110.

81 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, VII/233; Ebu Hayyân, *a.g.e.*, II/159.

82 Şevkânî, *a.g.e.*, I/358.

83 Krş. Râzî, *a.g.e.*, VI/40, Nesefî, *a.g.e.*, I/181.

84 Râzî, *a.g.e.*, VI/40; Beydâvî, I/137.

*dakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın.*⁸⁵ *'Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarında yarılanlardır. Onlar gösteriş (için ibâdet) yaparlar.'*⁸⁶

Bazı ayetlerde ise, işlenen kötü amellerin önceden yapılan iyi amellerin tümünü yok edeceği vurgulanmaktadır. Önceden işlenen tâatin tümünden iptal edilmesi durumu mürtedler için geçerlidir. Bu şu anlama gelmektedir: Ecre müstehak olmuş iyi amellerin sonradan işlenen bir kötülükle (irtidad ile) tamamen yok sayılmasıdır.⁸⁷ Mürtedin durumu kafirden farklıdır. Kafirin hayatı boyunca işlediği iyi amellerin tamamen yok hükmünde sayılmasına rağmen, mürtedin irtidât öncesi yaptığı hasenelerin mevcudiyetinden söz edilebilir. Bu yönüyle farklılık arzeder, fakat amellerin tümünden düşmesi yönüyle kafir ve mürted aynı sonuca ulaşır. Ulema bu konuda ittifak etmiştir. Ancak, mürted olan bir kişinin iyi amellerinin hayatta iken mi yoksa öldükten sonra mı düşeceği hususu mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur.⁸⁸ İmam Şafii, ölünceye kadar mürtedin amelinin düşmeyeceğini söylerken,⁸⁹ İmam-ı Azam, irtidât eder etmez hemen düşeceğini savunur.⁹⁰ Bundan dolayı Şafii'lerde, mürtedin tekrar dine dönmesi halinde onun (namaz, zekat, hac gibi) iyi amellerinin kazasına gerek olmadığı Hanefilerde ise kaza etmesi gerektiği görüşü hakimdir.⁹¹

Hadis-i Şerifler de, son nefeste imanlı gidilip gidilmeme konusunda endişeli olunması ve bu konuda hassasiyet gösterilmesi hususunda yapılan ikazlar da bu bağlamda değerlendirilebilir.⁹²

2. Hadisler Açısından Habtu'l-A'mâl/ İhbâtu'l-A'mâl

Konu ile ilgili Kur'ân'da zikri geçen ayetler yanında Hadis külliyyatında da önemli bir yere sahip olan habt / ihbât meselesi, bazı temel hadis kaynaklarında müstakil başlık olarak da ele alınmış ve terhîb açısından işlenmiştir. Hadis literatüründe, hem 'habt' kökünden gelen çeşitli fiillerle, hem de 'butlân' kökünden gelen fiil türevleriyle 'iyi amellerin düşeceği'ni bildiren pek çok hadise rastlanır. İmam Buhârî, *'havful mü'müni min en yehbeta ameluhu ve hüve la yeş'ur / müminin farkına varmadan amelinin düşmesinden korkması'*⁹³ ve İmam Müslim de *'mehafetu'l-mü'müni min en*

85 2. Bakara, 264.

86 107. Maun, 4-5.

87 Ebu Hayyân, a.g.e., II/159; Ebussuûd, a.g.e., II/14, 245; Hâzin, a.g.e., II/ 34.

88 Şevkânî, a.g.e., I/385.

89 Neseî, a.g.e., I/181.

90 Zemahşeri, a.g.e., I/155; Ebu Hayyân, a.g.e., II/ 159-160; Hâzin, a.g.e., I/155.

91 Bkz. Râzi, a.g.e., VI/39. Kurtubî, a.g.e., I/960-962.

92 Bir hadis-i şerifte şöyle bildirilir: *'Kul cennet ehlinin amelinden işler, işler, son nefesinde (yaptığı çirkin bir eylem sebebiyle) cehennem elinden olur, Ameller ancak hatimelere (son nefese) göre karşılık bulur.'* Buhârî, a.g.e., Kader,5, Rikak, 22; Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, Beyrut, 2001, Kader, 4.

93 Buhârî bu babda, tabiinden bazı kişilerin bu konuda duydukları endişeleri de nakletmiş, ayrıca iyi amelleri düşüren günahlardan birkaç örnek hadis rivayet etmiştir. Bkz. Bkz. Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhâri*, Beyrut, 1987, İman, 36.

*yehbeta ameluhu / müminin amelinin düşmesinden korkması*⁹⁴ başlıklı birer bab olarak Sahih'lerinde bu konuyu işlemişlerdir.

Hadis kaynaklarına bakıldığında, konu ile ilgili hadis-i şeriflerde, ikinci namazını terkeden,⁹⁵ hakkı emrettiği halde bâtilla amel eden, marufu emredip münkeri işleyen kişilerin amellerinin düşeceğine⁹⁶ vurgu yapılır. Yine, hac ibadetini yok eden,⁹⁷ Hz. Peygamberle beraber yapılan cihadı iptal eden eylemler⁹⁸ gibi kötü davranışlara dikkat çekilir. Bazı hadislerde ise Hz. Peygamber'in, iyi amelleri düşüren eylemlerden kaçınılması hususunda ashabını uyardığı görülür ve bu eylemlerden korunmak için de Allah'a sığınılmasını tavsiye eder.⁹⁹ Yine bu hadislerde, hangi amellerin kabul olacağı ve hangilerinin düşeceği hükmünün Allah'a ait olduğu bildirilmiş, sahabenin bu konuda vermiş olduğu bazı hükümlerin yanlışlığına dikkat çekilmiştir.¹⁰⁰

Habt, butlân ve dalâlet kökünden olmayıp da farklı ifadelerle amellerin düşeceğini bildiren hadisler de mevcuttur. Gıybetin, hasedin ve benzeri kötülüklerin, mü'minin elde ettiği sevabı etkileyeceğini bildiren hadis-i şerifler bu konuya örnek teşkil edecek konumdadır.¹⁰¹

İhbât'ın, müminler için amellerde olmayacağını kabul eden ulemaya göre bu hadisler nasıl anlaşılmalıdır? Bu hadislerin her biri, ifade ettikleri anlam çerçevesinde yorumlanmıştır. Yukarıda örnek olarak zikrettiğimiz gıybet ve haset ile ilgili hadis-i şerifler hakkında yapılan izahlara baktığımızda; bunlarda zikri geçen kötülüklerin haseneyi düşürmesinin, bir masiyetin haseneye direkt etki ederek tamamen düşürmesi gibi olmadığı görülür. Zira, 'haset'in hasenâtı tüketeceği'ni bildiren hadis-i şerif, ya haset'in, yapılacak başka bir iyiliğe engel olmak suretiyle kişiyi o amelin sevabından mahrum bırakacağı veya önceden yapılmış iyiliklerin (hasenatın) sevabını eksilteceği şeklinde yorumlanmıştır; 'gıybet yapan kişinin, iyi amelinin tükeneceği'ni bildiren hadis-i şerif ise, 'kişinin önceden yapmış olduğu iyiliklerden elde ettiği ecrin karşı şahsa aktarılacağı ancak kendi ecrinin de tükenmeyeceği' şeklinde izah edilmiştir.¹⁰²

94 Müslim, *a.g.e.*, Cihad, 123.

95 Bkz. Buhârî, *a.g.e.*, Menâkıb, 25,34, Mevakit, 15; Müslim, *a.g.e.*, Cihad, 123; Nesâî, *a.g.e.*, Salat, 15; İbn Mace, *a.g.e.*, Salat, 9.

96 Bkz. Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebîr*, Mısır, tsz., I/13.

97 Dârekutnî, Ali b. Ömer, *Sünen*, Kahire, 1966, IV/289, III/50.

98 Darekutnî, *a.g.e.*, IV/294, III/52.

99 Mesela, Zeyd b. Sabit'e öğrettiği şu dua onlardan birisidir: Deki: Allah'ım, iyi amelimi düşürecek her hangi bir hatadan (hatieten muhbıdaten) Sana sığınırım' Ahmed b. Hanbel, *a.g.e.*, V/191.

100 Bkz. Buhârî, *a.g.e.*, Menâkıb, 25,34, Mevakit, 15; Müslim, *a.g.e.*, Cihad, 123.

101 Gıybetin, iyi amelleri düşüreceğine dair zikredilen hadis-i şerifte şöyle bildirilir: 'Bilir misiniz, müflis (zarara uğrayan) kimdir?... Kiyamet günü kişi, falancayı açağılamış, birine iftirada bulunmuş, birinin malını yemiş, birini öldürmüş, birine vurmuş olduğu halde, namaz, oruç ve zekatla gelir, bu kişinin dünyada işlediği bu hasenâtı, kul hakkını ödemek için karşı tarafa/ hak sahibine verilir, böylece bu iyi ameller kendisinden düşer. İşte gerçek müflis budur.' Hasetle ilgili hadis-i şerif ise şöyledir: 'Hasetten sakımn, çünkü haset, ateşin odunu yakıp yok ettiği gibi hasenâtı yer, bitirir.' İbn Mace, Ebu Abdullah el- Kazvîni, *Sünenü İbn Mace*, Tah: Muhammed Fuad Abdülbaki, İstanbul, tsz. Züh'd, 22; Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Beyrut, tsz. Edeb, 44. Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabu'l-îmân*, Beyrut, 1990, I/379.

102 Bkz. Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabu'l-îmân*, Beyrut, 1990, I/379.

Dolayısıyla bu konudaki hadis-i şerifler de, bu ve benzeri yorumlarla iyi amellerin tamamen yok olması manasına hamledilmemiş, bu konudaki ayetler hakkında yapılan izahlara benzer açıklamalar yapılmıştır.

3. Kelam İlmi Açısından Habtu'l-A'mâl / İhbâtü'l-A'mâl

Özellikle Kelam ilmi alanında tartışma konusu olan Habt/ ihbât meselesi müteteklimler tarafından farklı alanlarda ele alınmış ve bu konuda çeşitli görüşler serdedilmiştir. Va'd- va'id, sevap-ikâb, kebir (büyük günah) ve tekfir (günahların örtülmesi) konuları açısından değerlendirilen habt/ihbât konusu mezhebî görüş ayrılıklarının da temel konularından birini teşkil etmektedir.

Kelamcılar bu meselede tartışmaya sevk eden temel sorular şunlardır: Kur'ân'da en küçük bir iyiliğin bile kaybolmayacağı ve her türlü iyi bir amelin en az on katıyla mükafatlandırılacağı bildirilmesine rağmen, bazı kötü eylemlerle iyi amellerin düşürüleceğinin bildirilmesi ne anlama gelmektedir? Aksi de sorulabilir: Bazı kötü ameller iyilikleri yok ediyorsa bu durumda en küçük bir iyiliğin karşılıksız bırakılmayacağını bildiren va'd ayetlerini nasıl anlamak gerekir?

Bu sorular etrafında cereyan eden tartışmalar, bu sorularla bağlantılı bir dizi meselenin de bu çerçevede tartışılmasını beraberinde getirmiştir. Bu yüzden mesele va'd-va'id konusuyla daha farklı ve detaylı bir boyuta taşınmıştır. Va'd ve va'id'in nasıl gerçekleşeceği tartışılınca, onunla bağlantılı olan kebir (büyük günah) ve bunların sonucu olan sevap-ikab meselesi devreye girmiştir. Ayrıca bu konu tekfir (günahların örtülmesi) meselesinin de zıt boyutunu oluşturması hasebiyle onunla birlikte değerlendirilmiştir. Sonuç olarak habtu'l-a'mâl meselesi kebir, va'd-va'id, sevap-ikâb ve tekfir konularıyla ilgisi bakımından ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

a. Kebire (Büyük Günah) Açısından Habt / İhbât

Müslümanlar arasında vuku bulan ihtilaflardan en önemlisinin mürtekib-i kebir olduğunu söyleyebiliriz. Mürtekib-i kebir, 'büyük günah işleyen kimse' anlamına gelip Kelam terminolojisinde, böyle birisinin dini statüsünün ne olduğunu yani mümin veya kâfir olup olmayacağını ifade eden bir olgudur.¹⁰³ Mürtekib-i kebir, günahların iyi amelleri etkileyip etkilemediği, özellikle büyük günah işleyen kimsenin mümin-kâfir sayılması noktasında 'ihbât' meselesiyle direkt ilgilidir. Zira bir kimsenin, büyük günah vesilesiyle küfre düştüğünü kabul etmek aynı zamanda o kimsenin bütün iyi amellerinin düşmesi anlamını taşımaktadır. Bu yüzden mürtekib-i kebir meselesinde düğüm nokta, böyle birisinin konumunun mümin-kâfir olup olmama durumudur.

103 Geniş bilgi için bkz. Bebek, Adil, "Kebire", *DİA*, Ankara, 2002, XXV/ 163.

İlk dönemlerde tartışılmaya başlanan bu meselede, önce büyük günahların neler olduğu¹⁰⁴ ve bu günahları işleyen kişinin konumu ele alınmış¹⁰⁵ çok ciddi tartışmalara sebep olan bu konu farklı mezheplerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamış, özellikle büyük günah işleyenler hakkında kafir, müşrik, ne mümin ne kafir, münafık ve mümin şeklinde farklı hükümler verilmiştir.¹⁰⁶

Hariciler büyük günah işleyen kimseyi kâfir diye nitelendirip cehennemlik kabul etmesiyle Kur'ân'da kâfirlere yönelik tehdit (vaîd) ayetlerinin kapsamına müminlerin de gireceğini iddia etmişlerdir.¹⁰⁷

Mutezile de büyük günah işleyenin dünyada ne mümin ne de kâfir olduğunu ileri sürmekte, ayrıca bu kişilerin ebedi cehennemde kalacağını benimsemektedir.¹⁰⁸

Mürcie ise büyük günah işleyen kimsenin cennetlik veya cehennemlik sayılacağı hususunda her hangi bir hüküm vermeyip böylesinin durumunu kıyamet gününde Allah'ın vereceği hükme bırakmış, haramı helal ve helali haram saymadığı müddetçe cehennemde ebedi kalmayacağı fikrini savunmuştur. Ayrıca Mürcie'de, mürtekeb-i kebirenin günahlarından dolayı zarar görmeyeceği fikri de hâkimdir. Zira onlara göre, yapılan iyiliklerin kâfirlere fayda vermemesi (iyiliklerin kâfirlerden düşmesi) gibi kötülüklerin de müminlere zarar vermemesi gerekir.¹⁰⁹

Ehl-i sünnet âlimleri ise, (şirk hariç) büyük günah işleyen müminin küfre düşmeyeceği¹¹⁰ ve ebediyyen cehennemde kalmayacağı, günahının karşılığı kadar azap çektikten veya peygamber (a.s.)'ın şefaatine nail olduktan (affa uğradıktan) sonra cennete gireceği görüşünü benimsemiştir.¹¹¹ Böylece, büyük günah işleyen müminler, kâfirler ile aynı kategoride değerlendirilmemiştir. Genel kanaat budur.

Bu yorumlardan hareketle ihbâtla ilgili şu değerlendirmeler yapılabilir: Görüldüğü gibi âlimler, büyük ve küçük günahın amelleri nasıl ve ne şekilde düşüreceği

104 İslam literatüründe günahlar, büyük ve küçük olmak ikiye ayrılır. Bu Kur'an'ın bir tasnifi olup aynı şekilde Hadis-i Şeriflerde de yer alır. Âlimlere göre Kur'an'da zikri geçen Kebâir, İsm, Kebairâ'l-ism, Zenb/Zünüb kelimeleri büyük günahları ifade ederken, Seyyie ve Lemem kelimeleri de küçük günahları göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de, bunların dışında da günahları ifade eden pek çok kavram bulunmaktadır. Hata, Dâlle, Zaleme, Ecrame, Tağâ, Gâvâ, Fesaka, Habuse, Cenefe, Fâhişe, Hüb, Şatata ve Fücür bu kavramlardan bazılarıdır. Bunlardan her birinin, Kur'an'daki kullanımlarına göre, bazen büyük bazen küçük günahlar için kullanıldığı söylenmekle birlikte genel kabul, bunların büyük günahları ifade ettiğidir. Hangi günahların büyük, hangilerinin küçük olduğu konusunda ise âlimler, ayet-i kerimelerden ve hadis-i şeriflerden bazı kriterler belirlemişler, büyük günahların belirtilerini şu şekilde sıralamışlardır: Kendisine bir cezanın terettüp etmesi, azap veya ateşle tehdidin bulunması, günahı işleyenin fasık olarak adlandırılması ve failinin lanetlenmesi. (Geniş bilgi için bkz. Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya, 1984, s.322 v.d.; Öge, Sinan, *İslam Düşüncesinde Fısk Kavramı*, Basılmamış Y.L.Tezi, Erzurum, 2000, s. 80 v.d.)

105 Bebek, "Kebîre", *DİA*, XXV/163.

106 Bkz. Matürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, İstanbul, 1979, s. 329; Neseî, *a.g.e.*, II/369.

107 Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid / Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, Trc: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1991, s. 264.

108 Matürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 336

109 İcî, *a.g.e.*, III/237.

110 Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 263.

111 Krş. Kutlu, Sönmez, "*Vaîd ve Vaîd*", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII/ 414.

hususunda da farklı görüşler zikretmişlerdir. Mutezileye göre bir masiyet (büyük günah) tâati tümünden,¹¹² küçük günah ise bazı iyiliklerin sevâbını kısmen düşürür.¹¹³ Bir kebîrenin bütün iyilikleri düşürmesi de azabı gerektirir.¹¹⁴ Bir kişi hayatı boyunca tâat işlese sonra bir yudum şarap içse ömür boyu hiç ibadet etmeyen kişi gibidir.¹¹⁵ Bundan dolayı ebedi cehennemde azap görür, ancak bunun azabı kâfirden daha hafif olur.¹¹⁶ Küçük günah ise bazı iyiliklerin sevâbını düşürdüğünden kişi onunla yine azaba uğrar.¹¹⁷

Ancak, yine Mutezili olan Cübbâî, yukarıdaki Mutezile'nin genel görüşünün aksine farklı bir görüş beyan eder ve şöyle der: 'Büyük günah işleyeninin amelinin düşmesi onun itâat ve masiyetine göre değişir. Eğer itâati fazla ise günahları ve azabı, masiyeti fazla ise tâatinin sevâbı düşer.'¹¹⁸

Ehl-i sünnete göre; sadece büyük günahlardan olan (inanca dayalı) şirk ve irtidad geçmiş bütün haseneleri düşürür. İslam'ı seçen bir gayr-i müslimin bütün kötülükleri düşüp hiç masiyet işlememiş konumunda olması gibi, dinden çıkan kişinin de bütün haseneleri düşer ve hiç iyilik işlememiş konumunda olur.¹¹⁹ Şirk dışındaki (amele dayalı) diğer büyük günahlar ile küçük günahlar (masiyet) tâati düşürmez.¹²⁰

Şiânın bir kısmı da (İmamiyye ve İsnâ Aşeriyye) bu konuda Ehl-i sünnet ile hemen hemen aynı kanaati paylaşır. Onlara göre de ihbât, sadece küfür ve şirk ile olur. Tekfir (günahların örtülmesi/düşmesi) hariç ameller arasında İhbât bâtıldır.¹²¹

Ehl-i sünnet, Mutezile'nin 'bir büyük günah bile bütün masiyeti yok eder' görüşünü de, Zilzal suresindeki 'Kim zerre miktarınca hayır yaparsa onu görür'¹²² ayetini delil göstererek reddeder ve iyi amellerin bir masiyet ile tümünden düşmesinin zulüm anlamına geleceğini söyler.¹²³

İbn-i Teymiyye ve ona tabi olan Selefiyye âlimleri de, 'masiyetler bütün itâatlere ait sevabı yok etseydi ahirette amellerin tartılmasına gerek kalmazdı. Öte yandan farz ve vacip olan ibadetlere ait rükünlerden birini terk etmek ibadeti bütünüyle geçersiz kılmaz, sadece eksik hale getirir.' diyerek Mutezile'nin bu görüşünü kabul etmez.¹²⁴

112 İcî, *a.g.e.*, III/236.

113 Yusuf el-Menâî, *Usulu'l-Akide Beyne'l-Mu'tezile ve Şiati'l-İmâmiyye*, Mısır, tsz. s. 339.

114 Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Beyrut, 1989, V/ 140, 142.

115 İcî, *a.g.e.*, III/236;

116 Müfid el-Fakîh, *el-Akl fi Usulid-Dîn*, Beyrut, 1992, s. 361.

117 Yusuf el-Menâî, *a.g.e.*, s.339.

118 İcî, *a.g.e.*, III/237.

119 Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/142.

120 Matürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, XIV/59.

121 Tabatabâî, *a.g.e.*, I/172; Tûsî, Nasîruddin, Tahk: Muhammed Cevad el-Huseynî el-Celâlî, *Tecridu'l-İ'tikâd*, İran, s. 303.

122 99. Zilzal, 7.

123 Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/141; Tûsî, *a.g.e.*, s. 303.

124 İbn-i Teymiyye, *Mecmu'u Fetâvâ*, Riyad, 1990, X/638-639.

Hariciler, günahları büyük ve küçük olarak kabul etmeyip bütün günahları kebir hükmünde saydıklarından her halükarda iyi amellerin tümünden düşeceğini savunurlar.¹²⁵

Mürciye göre ise de, kişi -büyük olsun küçük olsun- günahlarından zarar görmeyeceğinden, onun iyi amellerinin düşmesi söz konusu değildir.

Neticede; Haricilerin, büyük günah işleyeni kâfir saymasından, Mutezile'nin ebedi cehennemlik kabul etmesinden dolayı müminler için de 'İhbât'ı kabul ettikleri, Ehl-i sünnetin, Mürci'e'nin ve Şi'a'nın bir kısmının ise, (şirk hariç) büyük günahın mümini küfre düşürmeyeceğinden ve onun iyi amelini etkilemeyeceğinden dolayı 'İhbât'ı kabul etmedikleri görülür.

b. Va'd- Va'id açısından Habt / İhbât

Gerçekleştirilecek şeyin niteliği belirtilmeden kullanıldığında va'd 'iyilik', va'id ise 'kötülük ve ceza' manasına gelir. Kelam Literatüründe va'd Allah'ın, emir ve yasaklarına uyanları mükâfatlandıracağını bildirmesi, va'id ise bunlara uymayan ve bazı günahlar işleyenleri ceza ile uyarmasıdır.¹²⁶ Buna göre va'd'in neticesi sevâbı/mükâfatı, va'id'in neticesi ise ıkkâbı/azabı gerektirmektedir. Bundan dolayı, Allah'ın inananlara yaptığı vaadler dolayısıyla müminler cennet ehli, küfür ve şirke düşenlere yöneltilen ebedi azap tehdidi sebebiyle de kâfirler cehennem ehli olarak kabul edilmiştir.

Bu konu da ihbâtı'l-a'mâl ile direkt ilişkilidir. Zira ihbâtı'l-a'mâl, kötü eylemlerle düşürüleceği bildirilen iyi amellerin mutlaka mükâfatlandırılacağı müjdesini veren ayetlere nazaran¹²⁷ va'd konusu ile, öbür taraftan ihbâtı'l-a'mâl ile ilgili ayetlerin bizzat kendisinin tehdit içermesi yönüyle de va'id konusu ile direkt ilgili olduğu görülür.¹²⁸ Daha açık ifade etmek gerekirse; Kur'ân'da özellikle, iyi amellerin karşılığının mutlaka verileceğinin bildirilmesi, diğer taraftan iyi amellerin düşebileceğinin zikredilmesi, va'd ile İhbât meselesinin direkt bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk dönemlerde tartışılmaya başlanan 'mürtebib-i kebir / büyük günah işleyen kişinin dini statüsü' meselesi, Kur'ân'da zikri geçen va'd- va'id ayetlerinin de yorumlanmasını beraberinde getirmiştir.

Va'd ve va'id konusunu ilk defa Hariciler ile Mürcie tartışma alanına taşırken bu tartışmaya sonradan Mutezile de dâhil olmuştur. Hatta Mutezile bu konuyu, beş temel prensipten biri (usul-i hamse) olarak kabul etmiştir. Bu esas, mürtebib-i kebir ile ilgili ayetlerin yorumunda, Cenab-ı Hakk'ın va'd ve va'idinden, dolayısıyla mükâfatlandırması ve azap etmesinden dönüp dönmeyeceği hususunda beş esas arasına

125 Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid* s..263; Yusuf el-Menâi, *a.g.e.*, s. 339.

126 Kutlu, a.g.m., XLII/ 414.

127 Mesela, 99. Zilzal, 7; 6. En'âm, 160.

128 Va'd kavramı Kur'ân'da pek çok ayette geçmekte, çoğu 'müjde' manasını ifade etmekte, altı ayette geçen va'id ise 'azap' anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Muhammed Fuad Abdülbâki, "Va'd".

girmesi ile yer almıştır. Sonraki dönemlerde ise bu tartışmaya, İmam Mâtürîdî kanadıyla Ehl-i sünnet de katılmıştır.

Bu tartışmanın içeriğini, büyük günah işleyenin konumu ile birlikte va'd ve va'id ayetlerinin umumiliği ve hususiliği, bunların hem mümin hem kâfirler için mi yoksa va'd'in müminler, va'id'in kâfirler için mi olduğu, ayrıca Allah'ın va'd ve va'id'inden dönüp dönmeyeceği meselesi oluşturmuştur.¹²⁹

Mutezile, bu tartışmaların neticesinde va'd ve va'id'le ilgili şu görüşü benimsemiştir: Va'd ve va'id umumidir,¹³⁰ Va'idin umumiliği, caydırıcı olması açısından tercih edilir.¹³¹ İnsan fiillerinde özgür olduğundan yapmış olduğu bütün eylemlerinden sorumludur. Bu yüzden, yapmış olduğu iyilikler mükâfatsız, kötülükler ise cezasız bırakılmaz, zira bu Allah'ın adaletine aykırıdır. Dolayısıyla büyük günah işleyen kimse, mümin olsun kâfir olsun, kıyamet günü azaba uğrayacaktır. Çünkü Allah va'dinden ve va'idinden dönmez.¹³²

Mürcie, Allah'ın va'dinin değişmemesine rağmen va'id'inin değişebileceğini, bazı kayıtlarla daraltılabileceğini veya va'dde istisnanın bulunmamasına karşılık va'idde gizli bir istisnanın olabileceğini ileri sürmüştür. Mürcie'ye göre sevap ve mükâfatlandırma fazilet ve üstünlüktür. Dolayısıyla va'dden dönme bir noksanlık sayılacağı için Allah'a nisbet edilmesi mümkün değildir. Cezalandırma ise adalet uygulamasından ibarettir ve bu hususta Cenab-ı Hak dilediği şekilde tasarruf eder. Sonuçta Allah'ın, Kur'ân'da geçen va'idlerini değiştirmesi ve büyük günahlara azap etmemesi umulur.¹³³

İmam Mâtürîdî, Mürcie'nin va'd konusundaki görüşlerinin daha gerçekçi olduğunu belirtmiş, bunun, Allah'ın rahmet, af ve mağfiret sıfatlarına daha uygun düştüğünü söylemiştir.¹³⁴ Dolayısıyla va'd umumidir.¹³⁵ Allah'ın, şirk dışındaki bütün günahların affedilebileceğine dair va'di dolayısıyla va'id'in hususiliği daha isabetli görülmüştür.¹³⁶ Çünkü va'id'in gerçekleşmesi, haramın helal kılınmasına ve günahı ısrar edilmesine bağlıdır.¹³⁷ Bunun dışında olan durumlarda Allah'ın va'idinden dönmesi bir keremdir.¹³⁸

Allah'ın va'id'inden dönüp dönmeyeceği hususunda oluşan ihtilaf farklı gerekçelere dayandırılır. Temelde, Allah'ın va'id'inden dönmeyeceğini iddia edenlerin (Mutezile'nin) bu kanaatinin, Allah'ın adalet sıfatına dayandırıldığını, dönebileceğini savunanların

129 Bkz. Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebsıratu'l-Edille fî Usûliddîn*, Tahk: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2002, II/368 v.d; Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 331; İcî, 234-235.

130 Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 342.

131 Nesefî, *Tebsıratu'l-Edille fî Usuliddîn*, II/377.

132 Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Beyrut, tsz. s. 666.

133 Bkz. Kutlu, a.g.m., XLII/ 414.

134 İcî, a.g.e., III/234.

135 Matrîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 331-332, 342.

136 Nesefî, *Tebsıratu'l-Edille fî Usuliddîn*, II/377.

137 Bkz. Kutlu, a.g.m. XLII/ 414.

138 Nesefî, *Tebsıratu'l-Edille fî Usuliddîn*, II/389.

(Ehl-i sünnet'in) kanaatinin ise O'nun lütuf ve kerem sıfatına bağlandığını söyleyebiliriz.

Burada, 'vâd üzerinde ittifak olmasına rağmen, irtidât ve küfre düşme gibi durumlarda müminlerin iyi amellerinin düşmesi Allah'ın (onlara vereceği mükâfaat) vâdinden dönmesi anlamına gelir mi' şeklinde bir soru akla gelebilir. Bu soruya şöyle cevap verilebilir:

Kâfirse ki iyi ameller iman ile değerli kılınıp korunamadığından bu iyi ameller vâd kapsamına girmez ve onlardan bu iyi amellerin düşmesi vâdden dönme sayılmaz. Yine müminler için de, iyi amelleri koruması şartıyla bu vâde müstehak olma durumu söz konusudur. Onlar da iyi amellerini koruyamazsa bu durumda onlar için vâd, vâd olmaktan çıkar, böylece onların iyi amellerinin düşmesi de vâdden dönme anlamına gelmez.

Görüldüğü gibi vâd meselesi müjde içeren ayetler üzerinden, vâid ise tehdit ve ikaz içeren ayetler (günahlar, özellikle de büyük günahlar) üzerinden tartışılmış ve bu tartışma da ihbâtul-a'mâl, Allah'ın vâd'inden ve vâidinden dönüp dönmeyeceği meselesinde yoğunlaşmıştır.

Bu tartışmalardan şu sonuca varılır; Mezhepler, vâd konusunda hemen hemen aynı görüşte birleşmişler, yani Allah'ın vâidinden dönmeyeceği hususunda ittifak etmişlerdir. Vâid konusunda ise görüş ayrılıkları görülmektedir. Hariciler ve Mutezile, -mümin olsun, kâfir olsun- vâid'in de umumi olup mutlaka gerçekleşeceğini, Mürcie ile Ehl-i sünnet ise vâid'in hususi olup bunun değişebileceğini kabul eder. Bu durumda, vâid'in mutlaka gerçekleşeceğini kabul eden Haricilere ve Mutezileye göre, kâfirler gibi müminler hakkında da hem azap gerçekleşir, hem de iyi amelleri düşer. Vâid'in hususiliğini benimseyen Mürcie ve Ehl-i sünnete göre ise kâfirler hakkında mutlaka vâid'in gerçekleşeceği ve bundan dolayı onların iyi amellerinin düşeceği, müminlerin ise vâid'den muaf tutulabileceği fikri hâkimdir. Muaf tutulmaz ise bu durumda, vâidin onlar hakkında da gerçekleşeceği, ancak iyi amellerinin yine düşmeyeceği bildirilir. Böylece, vâid konusunun, Hariciler ve Mutezileye göre daha keskin olduğu gözlemlenirken, Ehl-i Sünnet ve Mürcie'ye göre daha esnek olduğu görülmektedir.

c. Sevâp- İkâb Açısından Hâb / İhbât

Amellerin ölçü anlamındaki karşılığı kabul edilen sevap ve ıkab, Kur'ân'da pek çok ayette konu edilirken, bu bahis de diğer kelâmî meseleler gibi mütekellimler arasında tartışılmıştır. Zira iyi ve kötü bir amelin düşmesi, bu eylemlerin neticesi olarak sevap-ıkâb prensibiyle de direkt bağlantılıdır.

İyiliğin ve kötülüğün karşılığının bulunduğu, iyiliğin karşılığının mükâfat/sevap, kötülüğün karşılığının azab/ıkab olduğu hususunda bütün mezhepler müttefiktir.

Ancak Mutezile, iyiliğin karşılığının sevap, kötülüğün ise ıkâb olarak verilmesinin vacip olduğunu savunur. Eğer vacip olmazsa va'd ve va'id'in hiçbir manası olmaz.¹³⁹ Ehl-i sünnet, bir kişide tâat ve isyan bulunsa bile onun sevabı ve ıkâbının Allah'a vacip olmadığı; eğer sevap verirse fadlından, azap ederse adaletinden kaynaklandığı kanaatinde dir.¹⁴⁰ Hatta Allah, günahı çok olan bir asiye bağışlayıp ona mükâfat, tâati çok olan bir itâatkara da bir günahından dolayı ceza verebilir.¹⁴¹

Mutezileye göre mükellefin iki konumu vardır: Kişi, ya tâat işler ya masiyet. İkisini bir arada cem etmez. Bu da direkt sevâbı veya ıkâbı gerektirir. Yahut kişi, tâat ile masiyeti birlikte işler. Bu durumda da iki ihtimal karşımıza çıkar: Kişinin iyilikleriyle kötülüklerinin denk olması veya birinin diğerinden fazla olması. İyiliklerle kötülüklerin denk olması muhaldir. Zira böyle biri cenneti de cehennemi de hak etmez. Tâatin masiyete veya masiyetin tâate galebe çalması durumunda ise az olan düşer. Yani çok olan az olanı düşürür ve siler. İşte ihbâtın asıl manası budur.¹⁴² Onlara göre, amellerin düşmesi ve denkleştirilmesi, ya iyi- kötü (tâat-masiyet) arasında ya da o amelin müstehak olduğu karşılık yani sevap-ıkâb arasında olur.¹⁴³

Az önce bahsettiğimiz Mutezile'nin baskın görüşü olan 'sevap ve ıkâbın denkleğinin muhal olması'nı yine Mutezili âlim Ebu Hâşim eleştirir. O sevap ve ıkâbın eşit olmasına hiçbir mananın bulunmadığını söyler ve bu konuda Ehl-i sünnet ile aynı kanaati paylaşır.¹⁴⁴ İyilikler ile kötülüklerin eşit olması durumunda, bunun hükmünün Allah'a ait olduğunu,¹⁴⁵ bununla birlikte iyiliklerin kötülükleri silmesinin kuvvetle muhtemel olacağını bildirir. Çünkü iyiliklerin on misliyle, kötülüklerin ise misliyle karşılık bulacağını bildirilmesi bunu gerektirir.¹⁴⁶

Eşitliğin caiz olabileceğini savunan Ehl-i sünnetin yorumu ise şöyledir: 'Böyle bir durumda sevap ıkâba tercih edilebilir ki, biz (Allah'ın lütuf ve kereminden dolayı) bunun böyle olacağı kanaatindeyiz.' Yine böyle bir durumda olan kişiye (denkleştirilen ameller düştüğü için) hiçbir şeyin verilememesi de caizdir. O zaman bu kişinin, sahih hadislerde de belirtildiği gibi araf ehlinden olma ihtimali vardır.¹⁴⁷ Hatta - ameller bir birini düşürmemek kaydıyla-, kişi, va'd ve va'id muktezasınca ahirette her ikisi (sevap-ıkab) için de karşılık görebilir,¹⁴⁸ yani, bu durumda va'idin karşılığında ceza görüp va'din mukabilinde sevap ile mükâfatlandırılabilir.

139 Yusuf el-Menâi, *a.g.e.*, 336/337.

140 Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd ila Kavâidi'l-Edille fi Usuli'l-İtikâd*, Mısır, tsz. s. 381.

141 İcî, *a.g.e.*, s. 236.

142 Yusuf el-Menâi, *a.g.e.*, s. 338/339.

143 Taftazâni, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/144.

144 Bkz. Ahmet b. Yahya b. Murtaza, *a.g.e.*, s. 123.

145 Bkz. İcî, *a.g.e.*, s. 237.

146 İcî, *a.g.e.*, s. 237; Taftazâni, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/143.

147 İcî, s. 237-238.

148 Taftazâni, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V/142.

Ehl-i sünnet, yukarıda bahsettiğimiz Mutezilenin ‘çoğun azı düşürmesi’ görüşünü de tenkit eder. Râzî bunun hem aklen hem de dinen geçersiz olduğunu savunarak şöyle der: ‘İyi olan az bir amelin (tâatin) kötü olan çok amel (masiyet) tarafından düşürülmesi ve tamamen yok olması aklen zulmü çağırıştırır. Bu dinen de caiz değildir. Zira zerre miktarınca her bir iyi amelin ahirette görüleceği va'di bunu bâtil kılar.’¹⁴⁹

Yukarıda Mutezile, taatin masiyetle karşılaştırılmasının, adet yönüyle olmayıp ecir ve vezin (ölçü, tartı, değer) yönüyle olduğunu söylerken¹⁵⁰ bu karşılaştırma durumunda, az olan amelin çok olan amelden eksiltip eksiltmeyeceği hususunda ihtilaf etmiştir. Mutezili Cübbaî, ‘çok olan az olanı düşürür ve çok olandan her hangi bir şey de eksilmez’ derken, Ebu Hâşim, az olanın da çok olandan, miktarınca eksiltip düşüreceği kanaatindedir.¹⁵¹

Böylece; bütün mezhepler, sevap ve ikab prensibini de kendilerine göre yorumlayarak İhbât hakkındaki görüşlerini temellendirirler. Mutezile (iyilikle kötülüğün karşılaştırılmasının zorunlu olması hasebiyle) masiyetin taate galebe çalması durumunda İhbât’ın müminler için de geçerli olduğunu savunurken, Ehl-i sünnet, amellerin karşılaştırılması durumunda masiyet taate baskın gelse bile böyle bir gerekliliğin söz konusu olamayacağını iddia eder.

d. Tekfir Açısından Habt / İhbât

Tekfir, ‘bir şeyi örtmek, gizlemek’ anlamındaki¹⁵² ‘küfr’ kökünden gelen ve ‘günahı hiç işlenmemiş gibi gizlemek ve üzerini örtmek’ manasında¹⁵³ mübalağa ifade eden bir terimdir. Mütakellimlere göre ‘tekfir’, hakkında terettüp eden hükmün henüz uygulanmadığı seyyienin düşmesi (tekfiru’s-seyyiât)¹⁵⁴, habt/ ihbât ise henüz karşılığının verilmediği hasenenin düşmesidir.¹⁵⁵

Her iki konu bir birinin zıddı olmakla birlikte aynı zamanda bir birinin paraleli konumundadır. Birinde günahların örtülmesi (tekfir), diğerinde sevapların düşmesi yönüyle (habt/ihbât) bir birine zıt, her ikisinde de amellerin düşmesi söz konusu olması yönüyle de paralel bir görünüm arz etmektedir. Bu itibarla kelimeler, ihbât ve tekfiri birlikte tartışmışlar, ihbât ‘ın alanını tekfirle birlikte değerlendirerek¹⁵⁶ şu şekilde belirlemişlerdir:

149 Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, V/144.

150 Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, V/141. Müfid el-Fakîh, *a.g.e.*, s. 361; Ahmet b. Yahya el-Murtaza, *Kitâbu’l-Kalâid fi Tashîhi’l-Akâid*, Beyrut, 1985, s. 123.

151 Müfid el-Fakîh, *a.g.e.*, s. 361. Ebu Hâşim, bunu rakamsal olarak örneklendirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır: ‘Bir kişinin yüz hasene ve bin seyyiesi bulunsa, seyyie az olduğu için düşer, haseneden de yüz tane düşürür ve dokuz yüz hasene kalır. Böylece İhbât gerçekleşmiş olur.’ Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, V/144.

152 Ebu’l-Bekâ, Eyyub b. Musa, *el-Külliyât*, Beyrut, 2011, s. 625.

153 Râğıb, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât*, Mısır, 1961, s. 435.

154 ‘Tekfiru’s-Seyyiât’ ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yılmaz, Ali, Kur’an-ı Kerim’de Bir Af Yolu: Tekfiru’s-Seyyiât, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2014, Sayı: 41.

155 Hasan Muhammed Mekki el-Amilî, *a.g.e.*, III/861.

156 Bkz. Râzî, *a.g.e.*, VI/40; Hasan Muhammed Mekki el-Amilî, *a.g.e.*, III/861; Ahmet b. Yahya b. Murtaza, *a.g.e.*, s. 123 vd.; Yusuf el-Menâî, *a.g.e.*, s. 339 vd.; Yahya b. Hamza, *a.g.e.*, s.111 vd.; Hasan Hanefî, *et-Turâs ve’t-Teccid mine’l-Akidedi ile’s-Sevra*, Beyrut, 1988, s. 337 vd.

a) İhbât ve tekfir hem iman hem de amel açısından geçerli olan bir ilkedir. Mutezile, Hariciye ve Zeydiyye âlimleri ana hatları itibariyle ihbât ve tekfirin geçerliliği görüşünde birleşmişlerdir. Dayandıkları başlıca delillerden biri, ayetler ve hadislerde iyiliklerin kötülükleri gidereceği ve bazı inanç ve davranışların iyi amelleri yok edeceğinin açıkça belirtilmesidir. Ayrıca mükellefin hem itâat hem masiyet işlemekte olduğu varsayımından hareket edilebilmektedir. Bu durumda itâat ve masiyet eşit veya biri diğerinden fazla olacağından, çok olanın az olanı geçersiz kılması söz konusudur. Mükellef gerçekleştirdiği ameller sebebiyle mükâfat veya cezaya aynı ölçüde müstehak olur yahut birini diğerinden daha fazla hak eder. Her ikisine aynı ölçüde müstehak olması uzak bir ihtimaldir. Şu halde daha fazla hak ettiği husus geçerlilik kazanır, yani sevâbı daha çok hak etmişse azabı, azabı daha çok hak etmişse sevâbı düşer, yok olur.¹⁵⁷

b) İhbât sadece inançta, tekfir ise hem inanç hem de amellerde geçerli bir ilkedir. Buna göre Müslüman iken kâfir olanın inkârı, yaptığı iyi amelleri yok eder, kâfir iken Müslüman olanın imanı da geçmişte işlediği kötülükleri düşürür. Müslümanların masiyetleri ise itâatlerini ve bunlara ait sevâbı ortadan kaldırmaz.¹⁵⁸ Eş'ariyye, Mâüridiyye, İmâmiyye âlimleri bu görüşü benimsemişlerdir.¹⁵⁹ Bu gurubun dayandığı başlıca deliller şunlardır: Naslar, zerre kadar da olsa işlenen her türlü hayır ve şerrin karşılığının mutlaka görüleceğini haber vermektedir.¹⁶⁰ Zahiri manası itibariyle ihbâtın geçerli olduğunu ifade eden diğer naslar da bu nasların ışığı altında tevil edilmelidir.¹⁶¹ İhbâtın amellerde geçerli olması zulmü gerektirir, zira bu takdirde itâat ve masiyet işleyen bir Müslüman, masiyeti çoksa hiç itâat etmemiş, itâati çoksa hiç günah işlememiş gibi telakki edilecektir.¹⁶²

c) İhbât ve tekfir konuları hem dünya ve ahiret açısından, hem de büyük ve küçük günah bakımından farklılık arzeder. Tekfirle, sade farzları yerine getirmenin büyük günahları örtmesi kastedilirse bu anlamda bir tekfirden söz edilemez. Fakat ihbât ve tekfirle, ahirette sevaplarla büyük günahların tartılıp büyük günahların sevaplar karşılığında silinmesi ve sonunda günah miktarınca sevapların azalıp tükenmesi kastedilirse bu doğrudur. Selefî âlimlerden bir kısmı ile Hanbelî âlimler bu görüştedir.¹⁶³

Görüldüğü gibi mezhepler, İhbât meselesini tekfir konusuyla birlikte değerlendirerek, her ikisinin cari olduğu alanları ve bir birlerinin zıddı olması (birinde iyiliğin diğerinde kötülüğün düşmesi) yönüyle benzerliklerini ve (hem iman-amel boyutu,

157 Kadı Abdülcebbâr, *a.g.e.*, s. 624-625.

158 İcî, *a.g.e.*, III/237.

159 Bkz. Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V/140-142; Tabatabâî, *a.g.e.*, I/172; Tûsî, *a.g.e.*, s. 303.

160 99. Zilzal, 7-8.

161 Razi, Fahreddin, *Kitâbu'l- Erbâin*, Kahire, 1986, s. 221-222.

162 *A.g.e.*, s. 236.

163 Yusuf Şevki Yavuz, "İhbât", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI/528.

hem dünya ve ahiret açısından, hem de büyük ve küçük günah bakımından) farklılıklarını ortaya koymuşlardır. Böylece İhbât'ın, iyi eylemlerin korunması hususunda müminlere yönelik bir tehdit ve inzar, tekfir'in ise kötü amellerin ötümesi ve silinmesi hususunda bir tebşir içerdiği müşahade edilmektedir.

Sonuç

Referansı ayet ve hadisler olan ihbât'ı'l-â'mâl / iyi amellerin düşmesi konusu müfessirler ve muhaddisler tarafından farklı şekillerde yorumlanmış, asıl tartışma kelim ilminde yaşanmıştır. Ulema, ihbât'ı'l-â'mâl konusunda söz söylemenin, konunun ilintili olduğu diğer alanlarla birlikte değerlendirilmesine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu itibarla, va'd-void, sevap-ıkâb, kebire prensipleriyle birlikte değerlendirilen bu konu, bu prensiplerin ifade ettiği anlam doğrultusunda şekillenmiş ve buna göre sonuca bağlanmaya çalışılmıştır. Bu konuda da mezhepler arasında ciddi tartışmalar yaşanmış, diğer prensiplerde olduğu gibi bunda da çeşitli görüş farklılıkları tezahür etmiştir. Bu yönüyle ihbât'ı'l-â'mâl'ı, bu prensiplerin tartışılmasının bir sonucu olarak da görebiliriz.

Ulema bu konuya kendi içinde de, 'ihbâtın alanı, keyfiyeti, tezahürü' gibi çeşitli açılardan bakmıştır. Cumhur ulema iyi amellerin bizzat kendisinin değil, onun karşılığı olan hasene/tâat'ın, yani onun ecrinin/sevabının düşeceği hususunda hemfikirdir. Dolayısıyla 'ihbât'ı'l-â'mâl, butlân'ı'l-â'mâl, ıdlâl'ı'l-â'mâl / amellerin düşmesi, bâtıl olması denilince onun sevâbının yok olması anlaşılmıştır.

Kâfirlerin amellerinin düşmesi hususunda bütün mezhepler müttefiktir. Mürtedler de kâfir hükmünde kabul edildiğinden her iki gurup için de önceki amellerin düşmesi manasında ihbât hiç tereddütsüz kabul edilir ve bunun hem bu dünyada hem ahirette olacağı benimsenir, ancak asıl ihbâtın ahirette vuku bulacağı söylenir. Onun bu dünyada gerçekleşmesi bedbaht bir hayatın yaşanmasına, ahirette ise bizzat amellerin karşılaştırılmasına bağlanmıştır.

Müminlerin amellerinin düşmesi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Ehl-i sünnette, müminin iyi amelleri sadece küfür ve irtidât ile düşer. Yani Ehl-i sünnet âlimleri müminde, küfür ve irtidât hariç seyyiatın/masiyetin, önceki iyi amelleri düşürmesi manasında bir ihbâtı benimsemezken, bazı olumsuz davranışlar sebebiyle, salih amelin/hasenenin, yapıldığı anda hemen düşüp bâtıl olacağı anlamında ki ihbâtı kabul ederler. İyi bir amelin bir sebeple (riya vs.) değer kazanmadan düşmesi ile önceki iyi amelin bir seyyiat ile düşmesini ayrı görürler.

Ehl-i sünnet dışındaki diğer mezheplere göre ise (Şia hariç) ihbât, kafirler gibi müminlerin hasenelerinin düşmesi manasına hamledilerek bunun müminler için de geçerli olduğu savunulmuştur. Şu kadar var ki, müminin amelinin düşmesi, mezhepler

arasında büyük ve küçük günaha göre farklı değerlendirilmiştir. Mutezile ve Hariciler, büyük günah işleyen mümin ile kâfir ve mürtedi ihbât konusunda aynı kategoride görürler. Mutezilenin bu konudaki görüşü, tevbe etmediği müddetçe büyük günah işleyen üzerine Allah'ın vâidinin gereği ikâbın vacip olmasına dayanır. Haricilerin görüşü ise, günahlar arasında büyük-küçük diye her hangi bir ayırım yapılmadan hepsinin büyük günah kabul edilmesi üzerine oturturulur. Onun için bu mezheplerde, mümin tevbe etmediği müddetçe, onun da kâfirdeki amellerin toptan düşüşü gibi bir ihbât ile karşı karşıya kalacağı görüşü hâkimdir. Ama küçük günah işleyende ihbât, özellikle Mutezile'de masiyet ile tâatin karşılaştırılması şeklinde algılanmış, buna göre masiyet mukabilinde tâatin düşeceği söylenmiştir. Ehl-i sünnette, iyi ve kötü amellerin karşılaştırılması (mizan) olmakla birlikte –şirk ve irtidât hariç- büyük ve küçük günahlar sebebiyle tâat düşmez ve müminler için ihbâtu'l-a'mâl / iyi amellerin düşmesi gerçekleşmez.

Şia'nın büyük bir kısmı, ihbât'ın, hiçbir iyi amelin kaybolmayacağı vâdi gerekçesiyle mümin hakkında geçersiz olduğunu kabul ederken, Mürcie, hiçbir masiyetin mümine zarar vermeyeceği görüşü sebebiyle bunun geçersiz olduğunu savunur.

Neticede; Ehl-i Sünnet, İmamiyye Şia'sı ve Mürcie'nin görüşü, aynı olmamakla birlikte benzerlik arz etmekte, Mutezile ve Hariciler ise yine bazı noktalarda birbirinden ayrılmakla birlikte çoğu noktada aynı fikri paylaşmaktadırlar. Bu bilgiler ışığında ihbâtu'l-a'mâl/ibtâlu'l-a'mâl/ıdlâlu'l-a'mâl, mezheplere göre, kâfirlere nazaran bir (komple düşme), müminlere nazaran üç farklı bakış açısıyla (irtidât ve büyük günah ile komple düşme, küçük günah ile kısmen düşme, değer kazanmadan anında düşme şeklinde) yorumlanmıştır diyebiliriz. Buna göre Ehl-i sünnet ve bu konuda ona yakın görüş belirten mezhepler, kâfirlerin ve mürtedlerin amellerinin komple, değer kazanmayan müminlerin iyi amellerinin anında düşeceği; Mutezile ve ona yakın görüş belirten mezhepler ise kâfirlerin, mürtedlerin ve duruma (büyük günaha) göre müminlerin komple ve yine duruma (küçük günaha) göre müminlerin kısmen iyi amellerinin düşeceği noktasında birleşmişlerdir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillah, *el-Müsned*, Kahire, 1400.

Ahmed.b.Faris b.Zekeriyya, *Mekâyîsu'l-Luğa*, Mısır, 1970.

Ahmed b. Yahya el-Murtaza, *Kitâbu'l-Kalâid fi Tashîhi'l-Akâid*, Beyrut, 1985.

Alûsî, Şihabuddin, *Ruhu'l-Meânî*, Beyrut, 1999.

Aynî, Bedreddin, *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır, 1972.

- Bebek, Adil, “Kebire”, *DİA*, Ankara, 2002, XV/163-164.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (Tah: Muhammed Abdurrahman) Beyrut, 1998.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Şuabu'l-îmân*, Beyrut, 1990, I/379.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, Beyrut, 1987.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn, *Kitâbu'l-İrşâd ila Kavâidi'l-Edille fi Usuli'l-İtikâd*, Mısır, tsz.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer, *es-Sünen*, Kahire, 1966.
- Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenu'd-Dârimî*, Mısır, 1979.
- Ebu Davut, Süleyman b. Eş'as, *Sünenu Ebi Dâvûd*, Beyrut, tsz.
- Ebü Hayyân, Muhammed b. Yusuf, *el-Bahru'l-Muhîd*, (Tah: Heyet), Beyrut, 1993.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa, *el-Külliyât*, Beyrut, 2012.
- Ebu's-Suud, Muhammed el-İmadî, *İrşadü'l-Akli's-Selîm*, (Tah: A. Ahmed Ata)Riyad, 1997.
- Firûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru Zevi't-Temyîz fi Letâifi'l-Kitabi'l-Azîz*, Tahk: Muhammed Ali en-Neccar, Beyrut, tsz.
- Hasan Hanefî, *et-Turâs ve't-Tecdîd mine'l-Akîdeti ile's-Sevra*, Beyrut, 1988.
- Hasan Muhammed Mekki el-Amilî, *el-İlahiyyat*, Beyrut, tsz.
- Hazin, Alauddin Ali b. Muhammed, *Lübabu't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, Mısır, 1306.
- İsfehânî, Rağîb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Mısır, 1961.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed Abdülhak b. Galib, *el-Muharraru'l-Vecîz*, (Tah: Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed) Beyrut, 2001.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zadu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr*, Beyrut, 1404.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Tah: Mustafa es-Seyyid Muhammed ve arkadaşları) Mısır, 2000.
- İbn Mâce, Ebu Abdillah el-Kazvîni, *es-Sünen*, (Tah: Muhammed Fuad Abdülbaki), İstanbul, tsz.
- İbn Manzûr, Cemaletdin Muhammed b. Mukram, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1990.

İbn Teymiyye, *Mecmu'u Fetâvâ*, Riyad, 1990.

İcî, Adudiddîn, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul, tsz, .

Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, Beyrut, tsz.

Kılıç, Sadık, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya,1984.

Kurtubî, Şemseddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebîbekr, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire, 1989.

Kutlu, Sönmez, 'Vâd ve Va'id' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (*DİA*), İstanbul, 2012, XLII/414-415.

Matürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, (Tah: Ahmet Vanlıoğlu, Bekir Topaloğlu), İstanbul, 2005.

_____, *Kitabu't-Tevhîd*, İstanbul, 1979.

Mâverdî, Ali b. Muhammed, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, Beyrut, 2007.

Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân*, Beyrut, 1988.

Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, Beyrut, 2005.

Müfid el-Fakîh, *el-Akl fi Usuli'd-Din*, Beyrut,1992.

Nesefî, Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Beyrut, 1998.

Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebziratu'l-Edille fi Usûliddîn*, (Tah: Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara, 2002.

Öge, Sinan, *İslam Düşüncesinde Fısk Kavramı*, Basılmamış Y.L.Tezi, Erzurum, 2000.

Rafîî, Mustafa Sadık, *İcâzu'l-Kur'an*, Beyrut, 1973.

Râzî, Fahreddin b. Ömer, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, 1981.

_____, *Kitâbu'l- Erbaîn*, Kahire, 1986

Sabûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsîr*, Kahire, tsz.

Süyutî, Celaleddin, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır, 2006.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadîr*, (Tah: Abdurrahman Amîre) 1994.

Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mizân fi Tefsîri'l-Kur'an*, Kum, 1430.

- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Mısır, tsz.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. *Cerîr, Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Tah: Abdullah b.Abdulmuhsin et-Türkî) Mısır, 2001.
- Taftazânî, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid / Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, (Trc: Süleyman Uludağ), İstanbul, 1991.
- _____, *Şerhu'l-Mekâsîd*, Beyrut, 1989.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen-i Tirmizî*, Beyrut, 2001.
- Tûsî, Nasîruddin, *Tecrîdu'l-İ'tikâd*, (Tah: Muhammed Cevad el-Huseynî el-Celâlî), İran, tsz.
- Wensinch, *Mu'cemu'l-Müfehres li elfazi'l-Hadîsi'n-Nebeviyyi*, Leiden, 1936
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İhbât", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI/529-530.
- Yılmaz, Ali, *Kur'ân-ı Kerîm'de Bir Af Yolu: Tekfiru's-Seyyiât*, Atatürk Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi, Yıl: 2014, Sayı:41.
- Yusuf el-Menâî, *Usulu'lAkîde Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şiati'l-İmâmiyye*, Mısır, tsz.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşaf*, (Tah: Adil Ahmed Ali Muhammed)Riyad, 1998.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhîlu'l-İrfân*, Beyrut, 1988.
- Zerkeşî, Bedruddin, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır, tsz.

journal of
ilahiyyat^{ILTED}
researches
ilahiyyat tetkikleri dergisi

ISSN 2458-7508

9 772458 750806